

Makale Geliş | Received: 10.10.2018
Makale Kabul | Accepted: 20.10.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.469211

Yunus İNCE

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla, TR
Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Arts, Department of History, Muğla, TR
ORCID: 0000-0002-7942-7407
yunusince@mu.edu.tr

Bihke'ye Balon, Yüreğimize Kıyamet Korkusu Düştü

Öz

Her düşünceden ve inançtan insanın tartışmasız fikir birliğine varabileceği tek gerçektir ölüm. İnsanın hayat denilen yolculuğu bir gün mutlaka son bulacaktır. Bu nedenle her insan geleceğini ya da ne zaman ve nasıl öleceğini merak eder. Aynı şekilde insanlığın yaşamını sona erdirecek ve tek tanrılı dinlerde adına kıyamet denilen hadisenin nasıl meydana geleceği de bir merak konusudur. Kıyamet tüm insanlığın ve canlıların ölümü anlamına gelir. Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi tek tanrılı dinlere göre; kıyamet kopacağında evrenin döngüsü ve işleyişi bozulacak, normal dışı hadiseler ortaya çıkacaktır. Bu ön kabul nedeniyle tarihin farklı dönemlerinde insanlar anlamlandıramadıkları hadiseler ya da durumlar karşısında kıyametin kopmasının yakın olduğu hissine kapılmışlardır. Bazen şiddetli bir deprem, düşman istilas, salgın hastalık, gökte görülen garip ve anlamlandırılmayan bir nesne kıyametin habercisi olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda hayatın rutinini değiştiren, bozan ve kitleleri korkutan uyarıcılar kıyamet habercisi olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devletinde Bosna Eyaleti'nin Bihke Kalesi'ne düşen bir balonun yarattığı korku ve şaşkınlığın nedenleri tartışılacaktır. Hayatları boyunca gökyüzünde kuşlar, yarasalar ve böcekler dışında bir şey görmemiş insanlar için gökten düşen bu garip nesne hayatın normal rutinin dışında bir gelişmedir ve dolayısıyla bir kıyamet alameti olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, eskatoloji, kıyamet alametleri, kader, ölüm

The Fear of Doomsday Fell on Us A Balloon fell on Bihke just as

Abstract

Death is the one and only reality upon which people of all thoughts and convictions would agree beyond dispute. Man's life on earth will certainly come to an end one day. Therefore, everyone is curious about their future and wonders when and how they will die. Likewise, it is an object of great interest how the phenomenon called doomsday, which is supposed to bring the end of mankind on earth to an end and named the Day of Judgment by monotheistic religions, will come about. Doomsday means the death of all mankind and living beings. According to monotheistic religions such as Judaism, Christianity and Islam, when doomsday is about to occur, the cycle and operation of the universe will break down and extraordinary events will take place. On account of this presupposition, people had a feeling in different periods of history that the doomsday was imminent in the face of incidents or phenomena that they could not make sense of. Sometimes a severe earthquake, invasion by an enemy, an epidemic illness, an object seen in the sky that could not be explained were considered to mean that doomsday was close at hand. In this sense, incidents of warning that interrupted or changed the routines of life and terrorized masses were regarded as omens of doomsday. In this study, the reasons of fear and bewilderment caused by a balloon

that landed on the Castle of Bihke in the Bosnia Province of the Ottoman State will be investigated. For people who had not seen anything other than birds, bats and insects in the sky throughout their lives, this strange object that fallen from the sky represented an event that was out of the normal routine of life and accordingly was taken to mean a sign of doomsday.

Keywords: Ottoman State, eschatology, signs of doom, destiny, death

Giriş

Eskatoloji, Yunanca “son” anlamına gelen *eskhatos* ve “*eschata*” (en son şeyler) terimleriyle ile *bilim* anlamına gelen *loji* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmektedir. Kelime, daha ziyade kıyamet beklentisiyle ilgili konuları araştıran ilahiyatın bir alanını tanımlamak için kullanılır (Batuk, 2003: 48). Tarih, “*zaman içerisinde insanlar*”ın bilimi (Bloch 2013: 69) ya da “*sondan bir önceki şeyler*” [in bilimi] (Kracauer 2014) şeklinde tanımlanabilir. İlk insanın yeryüzündeki varlığı bu bilimin başlangıcına işaret ederken, kıyamet de sonuna işaret etmektedir. Dolayısıyla eskatolojinin tarihin sonunda gerçekleşecek şeyleri araştıran bir alan olduğu ifade edilebilir. Hayata ve ölüme yüklenen anlamın anlaşılabilmesi, bir milletin kültürel kodlarının çözümlenebilmesi adına eskatolojik hadiseler bir imkân sunmaktadır.

I- Bereket de Felaket de Gökten Gelir

III. Selim zamanında meydana gelen bir hadise bu durumun tipik bir örneği niteliğindedir. Hadise Osmanlı-Habsburg sınırında bulunan Bosna Eyaleti dâhilindeki Bihke Kalesinde gerçekleşir. Bihke’ye düşen bir balon ciddi bir korkuya neden olmuştur. Bu hadisenin baş müsebbibi Leh asıllı Kont Andrioli Grosetti Zambeccari (1756-1812) adlı bir şahıstır. Andrioli Grosetti Zambeccari, İspanya donanmasında bir subay iken 23 Eylül 1787’de Osmanlılar tarafından esir edilmiş ve üç yıl İstanbul’da esir hayatı yaşamıştır. Esarettten kurtulmak için birkaç kez balon yapmayı düşündüğü ancak başarılı olamadığı rivayet edilmektedir. Kont Andrioli Grosetti Zambeccari tarafından kullanılan bir balon 7 Ekim 1803 tarihinde Bologna’dan havalandıktan sonra, Ancona’ya inerken balondaki lambanın devrilmesi sonucu balonun sepeti ateş alınca Kont Andrioli Grosetti Zambeccari balonuyla İtalya’nın 25 mil açıklarında denize çakılır. Yardımına gelen balıkçılar, onu kurtarıırken balonunu da kurtarmak isteyince ipleri kesilen balon tekrar havalanıp Osmanlı topraklarındaki Bihke adlı bir yerleşim birimine düşer. O sırada Bosna sınırlarında olan Bihke’ye düşen bu garip nesnenin ne olduğunun anlaşılabilmesi reaya arasında korkuya neden olur (İhsanoğlu 2005: 505-507; Şakul 2005: 30-33). Daha önce bu hadiseyi ilgili belgeler üzerinden inceleyen Ekmelettin İhsanoğlu ve Kahraman Şakul, Osmanlı Devleti’nin balonun askeri amaçla

kullanımından haberdar olup olmadığı, dolayısıyla dış dünyaya kapalı ve teknolojik gelişmelerden bi-haber bir devlet olup olmadığı bağlamında bir tahlil yapmışlardır. Balonun askeri bir araç olarak kullanımının Osmanlılar tarafından bilinip bilinmediği ve çağın gelişmelerini yakından takip edilip edilmediği hususunda İhsanoğlu ve Şakul farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Bu çalışmada ise Bihke’ye düşen balon hadisesi daha farklı bir açıdan ele alınacaktır. Bihke’ye düşen balonun yarattığı şaşkınlık ve ardından gelişen hadiseler, önceki çalışmalardan farklı olarak askeri teknolojinin takip edilip edilmemesi yerine Osmanlı reayasının eskatolojik inançlarının anlayabilmek için bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Hadiseye dair belgelerde şu bilgiler bulunmaktadır: Bihke Kalesi muhafazasında bulunan kaptan ve amcası Hüseyin Bey, Rüstem Bey ile bir kaç ağa, kadıya gelerek bir konuda kadıdan devlet merkezine ulaştırılmak üzere bir yazı yazmasını istemişlerdir. 20 Cemaziyelahir 1218/7 Ekim 1803 Cumartesi günü kuşluk vaktinde Bihke Kalesi’ne iki saat mesafede Cebel-i Lonozeç? altında Racife? Çiftliği’nde Hüseyin Bey’in hanesi yakınına kible tarafından gökten büyük bir çadır düşmüştür. Durum Bihke kadısının ilamıyla İstanbul’a bildirilmiştir. Bu garip nesne karşısında hissedilen şaşkınlık belgeye de yansımıştır: “Dünyada misli görülmemiş nesne-i ucube-i istigrâb [garip bulma, şaşma] olunub hayme-i mezburun [bahsi geçen çadırın] nasıl yapıldığını anlamak bir türlü mümkün olmamıştır” (BOA. HAT. 170/7226-A). Bu beklenmedik hadise karşısında devleti durumdan haberdar etmek ya da ne yapmak gerektiğini danışmak en makul davranış şekli olarak görünmüş olsa gerek. Nitekim kale görevlilerinden Murad Ağa da böyle düşünmüş olmalı ki kadıya giderek “başlarına gelen” hadiseden devlet merkezini haberdar etmek için bir ilam yazmasını istemiştir. Devlet merkezince tanzim edilmiş belgede ilamın içeriğini özetleyen kısım incelendiğinde merakla karışık bir korku içerdiği görülmektedir. “Çadır”ın ahali arasında meydana getirdiği korku belgede şu şekilde nakledilmiştir: “Siyâk-ı ‘ilâm-ı mezbûr nâtık olduğu vechile mezkûr çadır gökten nâzil olmuş ‘itikâdına zâhib olarak beynlerinde hâvâdis-i mezbûreyle kıyâmeti kopardılar.” Ancak İstanbul için bu durumda şaşılacak bir şey bulunmamaktadır. Zira bu “acayip nesnenin” bazı batılı devletler tarafından gökyüzünde yolculuk için yeni kullanılmaya başlanan bir araç olduğu İstanbul’ca malumdur. “Gökten düşen çadırın” İstanbul’a gönderilip gönderilmemesi hususunda yapılan müzakerede zarar görmeden İstanbul’a gönderilebilmesi için bir arabanın içerisinde nakledilmesi düşünülmüştür. Nihai olarak “çadırın” Travnik’e nakli düşünülmüştür (BOA. HAT. 170/7226; BOA. HAT. 170/7226-B). Ancak çadırın/balonun sahibi tarafından talep edilebileceği gerekçesiyle Bihke Kalesi yakınlarında muhafaza edilmesine karar verilmiştir (BOA.

HAT. 218/12004). Bosna Valisi Ebubekir Paşa, balonun nereden geldiği bazı kaptanlardan, Habsburglular (Nemçeliler) ile dostluğu bulunan kişilerden ve bazı tüccarlardan öğrenmeye çalışacağını bildirmiştir (BOA. HAT.170/7262). Ebubekir Paşa, ayrıca Dubrovnik knezlerinden de bilgi talep etmiştir. Balonun nereden gelmiş olabileceği, Dalmaçya kıyılarındaki İngiltere, Avusturya ve Fransa gibi devletlerinin askeri faaliyetlerinde kullanılıp kullanılmadığı, balon bir noktadan havalandıktan sonra ne kadar bir mesafe kat edebileceği gibi hususların araştırılıp kendisine bildirilmesini talep etmiştir. Dubrovnik knezleri de Bihke’ye düşen balon hakkında bir malumatları olmamakla birlikte Avrupalılar tarafından bilgi toplama amacıyla kullanılan bir hava aracı olduğu, her yerden havalanması mümkün olan bir hava aracı olduğu, ancak ters bir rüzgâr çıktığında geri döndüğü için çok uzak bir mesafeden gelmiş olmasının mümkün olamayacağı, ancak hangi ülkeye ait olduğunun tespit edilemediğini bildirmişlerdir (BOA. HAT. 171/7352). Bosna Valisi Ebubekir Efendi, balonun nerde ve nasıl muhafaza edilmesi gerektiğine dair devlet merkezine bir kaime yazar. Balonun Avusturya’ya mı yoksa Fransa’ya ait olduğu anlaşılamadığı için hangi ülkeye ait ise talep edilmesi durumunda iade edilebilmesi için İstanbul’a gönderilmeden Travnik’de muhafaza edilmesine karar verilmiştir. Bu sırada reisülküttap Avusturya elçisinden bilgi almayı başarmıştır. İtalya’nın Bologna şehrinde bir beyzade bu balonu imal edip kendisi ve iki adamıyla birlikte havalanmıştır. Balon içindekileri taşıyamayınca balonun havasını azaltarak Dubrovnik sahiline indiklerinde balon tekrar havalanmıştır. Neticede de Avusturya topraklarından geçerek Bihke’ye düşmüştür (BOA. HAT. 123/5037). Bihke’ye düşen balon yalnızca Bihke’de değil İstanbul’da dahi bir korkuya neden olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, bu korkuyu şu şekilde aktarır:

...havadan büyük şey düşükdü âhâli pek ziyâde ürkmüş oldukları halde içlerinden ba’zı kavî ü’l-kalb kimseler yanına vararak bir büyük çadır olduğunu görüb kimi ‘âlamet-i kıyâmettidir ve kimi başka bir ma’nâya delâlettir diyerek hâkikât-i hâlde ne olduğunu anlayamadıklarından Bosna Valisi Ebubekir Paşa’ya lede’l-‘ilâm Frenklerin kuvvet-i eczâ ile idâre itdikleri hayme olduğu ifhâm ise de Bihkeliler bu dürlü şeyleri idrâkden ‘âciz oldukları cihetle dürlü evhâm hayâlata bâ’is ve bu sene de pek çok güft u gû hâdis olmakdan nâşi...Geçen on yedi senesi eylülünde iki İngiliz ma’rifetle yaptırılan bir balon Dolmabahçe’de uçurulmuş idüğünden İstanbul’ca balon ma’lumatı olmağla iş-bû Bihke vak’âsına İstanbul’da inanan olmuş ise de nice kimseler dahi bunu muhâlâtan ‘add iderek râvisini tekzîb itmekle İstanbul’un ramazan gicelerinde iş-bû balon vak’âsı meclislerde medâr-ı kelâm ve mevzû’-ı bahs-ı enâm olmuşdur. (Ahmed Cevdet Paşa, VII, 1309: 264-265).

Görüleceği üzere daha önce İstanbul’da yapılan bir balon gösterisinden dolayı İstanbulluların bir kısmının balondan haberdar olmasına rağmen (Câbî Ömer Efendi, I,

2003: 59) Bihke’ye düşen balon İstanbul’da büyük bir endişeye, hatta kıyamet vaktinin yakın olduğu şeklinde bir korkuya neden olmuştur. III. Selim de balon hadisesinden etkilenmemiş görünmektedir. Zira konu kendisine bildirildiğinde yazılı olarak bildirildiğinde “manzurum olmuştur” şeklindeki bir hattı hümayunuyla cevap vermeyi tercih etmiştir (Şakul, 2005: 32-33). Hatta haber kendisine ulaştığı sıradaki hayatının akışına dair bilgi veren bir ruznamede, padişahın devlet işleri dışında her zamanki gibi gündelik işlerle uğraştığına değinilmektedir (Ahmed Efendi-Ârif Muhit Bey-Feyzullah Efendi, 2007: 119-143). Dolayısıyla padişahın hayatının rutin akışında bir değişme olmamış gibidir.

Bihke’ye düşen balon, padişah ve üst düzey devlet görevlileri için bir korku nedeni teşkil etmezken ve devlet, balonun sahibini, ne amaçla kullanılmış olduğunu vb hususları araştırırken, reaya neden bu hadiseyi bir kıyamet alameti olarak kabul etmiş ve büyük bir korkuya kapılmıştır?

II-Gök Tanrı İnancının Osmanlı Reayasının Bir Kesiminin Allah/Tanrı İnancına Etkisi

İnsanoğlunun düşünme ve algılama sisteminin doğal bir sonucu olarak bilinmeyenlerin zihinde anlamlandırılabilmesi ancak var olan bilgiler vasıtasıyla olmaktadır. Dışı kumaştan yapılmış bombeli ve geniş bir nesne olmasından dolayı balon, benzer özelliklere sahip çadıra benzetilmiştir. Bihke ahalisinin şaşkınlığı da anlaşılabilir bir nedene bağlıdır. Hayatları boyunca gökyüzünde kuşlar, yarasalar, kelebekler ve diğer kanatlı böcekler dışınca bir şey görmemişlerdir. Dünyanın modern zamanlara göre daha büyük, insanların dünyalarının ise çok daha küçük olduğu bir dönemde sınır bölgesinde yaşayan insanların son teknolojik gelişmelerden haberdar olması elbette ki beklenemez. Tüm bu nedenlerden ötürü reyanın bir kesimi, kökeni kadim zamanlara dayanan bir inançtan ötürü “gökten gelen bu garip nesneyi” ilâhî bir hâdisenin işareti olarak kabul etmişler ve kıyamet alameti olarak kabul etmişlerdir. Zira her ne kadar Türk Milleti’nin İslâm Dinini kabul etmesinin üzerinden asırlar geçmiş olsa da yeni bir dinin kabul edilmesi eski dinin ve inançların zihinlerden tamamen silindiği anlamına gelmez. Türklerin İslâmiyet’ten önce birçok dini/inancı benimsediği bilinmektedir. Bunlardan birisi de Gök Tanrı İnanıcıdır.

Orta Asya kavimlerinin birçoğunda adına “Gök” “Gök Tanrı” “Yüksekteki Bir Yüce Hâkim” “Göğün İlahi Şefi” denilen bir tanrıya inanmaktadırlar (Eliade 1983: 283-288). Türklerin de İslâmiyet’ten önceki dinlerine göre Tanrı gökte bulunmaktadır. En büyük kudret sahibi olarak Tanrı, kendilerine kut verdiği şahısları da göğe çekmektedir. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan’ın ve atalarının Tanrı tarafından göğe çekilerek, kut verildiği ve kağan yapıldığı ifade edilmektedir: “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum...Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak. ” (Orhun Abideleri 2004: 3, 13). Gök Tanrı İnancının etkilerini Osmanlı devrinde de görmek mümkündür. Osmanlı Devleti gibi İslâmiyet’in temsilciliğini yapma iddiasında bulunan bir devletin reayası arasındaki inançlarda Gök Tanrı İnancının yoğun bir etkisi olduğu görülmektedir. Hatta bu etkinin din değiştirerek İslâmiyet’i din olarak kabul eden şahısların yeni dine geçiş törenlerine kadar yansıdığı anlaşılmaktadır. Johannes Schiltberger (doğ. 1380/1-öl. 1440) adlı Alman bir esir hatıratında Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde bir Hristiyan’ın Müslüman olması sırasında yapılan törene ve bu törende sarf edilen sözlere dair bilgiler verir. Hatıratının bu konuyla ilgili kısmında Türkçe ibarelere yer veren Johannes Schiltberger’e göre; bir şahsın Müslümanlığa kabul törenine civarda yaşayan hocalarla birlikte orada yaşayan herkes katılır, atı olanlar atlı olarak törene iştirak eder ve İslamiyet’i yeni kabul eden şahıs bir ata bindirilerek bir geçit töreni yapılır. Tören sırasında sıradan insanlar önden, hocalar da arkadan yürürler. Bu esnada davullar, borular ve zurnalar çalınır ve iki hoca da yüksek sesle şu şekilde bağırlarlar: “La il lach illallah/Lâ ilâhe illallah” ve “Thary wirdur, messe chulochur, maria(lara) (kara)baschidur machmet kassuldur./Tanrı birdir, Mesih (İsa) kuludur, Meryem kızıdır, Muhammed en büyük peygamberdir” Tören daha sonra yeni Müslüman’ın camiye götürülüp sünnet edilmesiyle sona erer. Toplumun önde gelen zenginleri kendisine ihsanda bulunurlar/onurlandırırılar. Böylece başka Hristiyanların da İslâmiyet’i kabul etmeleri amaçlanır. Eğer yeni Müslüman olan şahıs bir kadınsa; kadın Müftüye götürülür. Müftü yukarıdaki sözleri tekrar eder. Kadının belindeki kemeri alıp parça parça keser sonra da bu parçalardan yaptığı bir haçı üç defa çiğnemesini ve Hristiyan inancından vazgeçtiğini ve adı geçen sözleri tekrar etmesini ister. Görüleceği üzere burada yeni Müslüman olacak şahsın İslamiyet’i kabulünde yapılan geleneksel bir tören hikâye edilmiştir (Schiltberger 1997: 165-166). Bir şahsın İslâmiyet’i kabulünde yapılan törende dahi Tanrı kelimesi kullanılabilir. Esasen dinen de bu konuda bir mahzur yoktur. Zira Kur’ân -ı Kerim’de Allah’ın isimleri

hakkındaki şu ayet konuyu daha da aydınlatmaktadır: “Sen onlara de ki: İster “Allah” deyin ister “Rahmân” deyin nasıl çağırırsanız çağırın. En güzel isimler O’nundur...” (Kur’ân-ı Kerim ve Meali, (İsrâ Suresi 110), 2015: 292). Görüleceği İslâmiyet’te/Allah indinde Yaratıcıya verilen isimler arasında bir ayırım gözetilmemektedir. Onun ulûhiyetini ifade eden tüm isimler en nihayetinde onun mutlak yaratıcı olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devletinde de Yaratıcıyı tanımlanırken Allah kelimesi yanında Tanrı kelimesini kullanmaktan çekinilmediği anlaşılmaktadır. Bu kullanımın bir örneğini İbn Kemâl’in *Tevârîh-i Âl-i Osman* adlı eserinde görmek mümkündür. İbn Kemal (Kemalpaşazâde), hem İslâm âlimi, hem de müverrih kimliğine sahiptir. Hatta bir dönem müftü olarak, Osmanlı hukukunun düzenlenmesinde çok önemli görevler ifa etmiş, kendisinden sonra bu alanda çok büyük çalışmalarda bulunacak bir Ebussuud Efendi gibi bir ismin de hocalığını yapmıştır. İbn Kemal, Osmanlı tarihine dair eserinin X. defterinde Mohaç Savaşına tahsis ettiği Mohaçname adlı kısımda düşman kuvvetleri yenilgiye uğratılıp, zafer Osmanlı ordusuna müyesser olunca, düşman ordusunun büyük bir kısmının imha edilmesini aşağıdaki dizeleri ile ifade etmiştir (Kemal Paşa-zâde, X, 1996: 301).

“Buyurmuşdurur Tengrî-yi Azze ve Cell

Ecelsiz ölüm yok gerekmez vecel”

Görüleceği üzere Tanrı kelimesini kullanma hususunda en hassas davranması beklenebilecek, hatta bu kelimeyi kullanması beklenmeyecek şahıslardan olan İbn Kemal dahi bu kelimeyi kullanmaktan çekinmemektedir. Bu anlayış devrin başka mütefekkirleri tarafından da paylaşılmışa benzemektedir. Osmanlı dönemindeki pek çok kitapta Tanrı kelimesi ve Allah kelimesi birlikte kullanılmıştır. Hatta İslâmiyet’te Yaratıcıyı tanımlamak için en çok kullanılan isimler olan Allah ve Hak Teâ’lâ, kelimesi ile birlikte Tanrı (Ahvâl-i Kıyâmet, 2002: 184, 186-187; Tabib İbn-i Şerif, 2017: 91, 177, 200, 217, 272, 299, 327, 622, 626) ve Tanrı Teâ’lâ (Ahvâl-i Kıyâmet, 2002: 157,159, 173, 181, 183, 195; Tabib İbn-i Şerif, 199, 326, 333, 334, 626-627, 629) kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir.

Yeni bir din benimsenmesine rağmen eski dinin izlerinin yeni din içerisinde yaşamaya devam etmesi nedeniyle Gök Tanrı İnancına dair bazı dini uygulamaların İslâmiyet kisvesi altında varlığını muhafaza ettiği görülür. Eski Türklerde Tanrının kendilerini saçlarından tutarak göğe kaldıracağı ve cennete alacağına dair inancın 1830’lar gibi geç sayılabilecek bir dönemde dahi var olduğu dönemin yabancı gözlemcileri tarafından dahi bilinmektedir (Slade, 1854: 96-97). Hatta 1890’lı yıllarda

Batı Anadolu’da tahtacılar olarak adlandırılan Türkmen gruplar arasında erkeklerin başlarında atkuyruğu olarak adlandırılan tarzda saç bıraktıkları görülmektedir (Luschan, 1890: 26). Günümüzde Anadolu’da pek çok yaşlı kadın gençlik dönemlerine ait saç örgülerini öldükten sonra mezarlarına konması için muhafaza etmektedir.

Gök Tanrı İnancının Osmanlı reayasının dinî inancı üzerindeki etkisi Yaratıcının adlandırılmasından çok daha öteye geçtiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, İslâmiyet öncesi dönemde gökte bulunan Tanrı tarafından verilmiş “kut” nedeniyle hükmetme yetkisinin kağanlara verildiğine inanılmaktadır. İslâmiyet’te de benzer bir inanç vardır: Kur’ân-ı Kerim’e göre; “gerçek hükümdâr ..Allah”dır (Kur’ân-ı Kerim, (Tâ-Hâ 114), 2015: 319) ve “... yeryüzü Allah’ındır. Kullarından dilediğini ona vâris kılar” (Kur’ân-ı Kerim, (A’râf 128), 2015: 164). Dolayısıyla bu anlayıştan beslenen İslâm devlet felsefesinde padişahlar için uygun görülebilecek en yüce vasıf, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi (zıll’ullah-ı fi’l-âlem/zıll’ullah-ı fi’l-ârz) olmaktır (Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî, 2009: 159; İbn Zafer, 2009: 105-106; Ebu’l-Hasan El Mâverdî, 2004: 153-155; Kerîmüddin Mahmud-i Aksayî, 2000: 64; Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 241). Nitekim II. Mehmed’den itibaren Osmanlı padişahları için zıll’ullah-ı fi’l-ârz unvanı kullanılmıştır (Tursun Bey, 1977: 15).

Gök Tanrı inancının şekil verdiği kut anlayışı-İslâmiyet’in kabulünden sonra İslâmî bir cila altında varlığını devam ettirmiştir. Padişahlar kut sahibi insanlar olarak seçilmiş kişilerdir, bu nedenle yönetme hakkının sahibi olan seçilmiş insanlar olarak, yönetilenlerden farklı olmaları beklenir. Reaya ile mümkün merteye sınırlı iletişim halinde olurlar ve kendilerini daha yüksek bir noktada konumlandırmaya çalışmışlardır. Hatta bu nedenle saray mensuplarının kullandığı bir işaret dili dahi geliştirilmiştir. Bu dil vasıtasıyla yöneten zümre yönetilen zümreden ayrı bir konumda tutulmuştur (Karadeniz 2018). Yine bayram kutlamaları, şenlikler, düğün merasimleri gibi toplumsal törenlerde de padişahın reaya ile mümkün merteye az iletişim içerisinde olarak/temasa geçerek kut sahibi olduğunu reaya göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim bayramlaşma törenlerinde III. Murad’ın elini, kaftanını öpen gelen devlet erkânının başlarının üzerine tuttuğu, ancak hiçbir suretle dokunmadığı bilinmektedir (Hierossolimitano 2017: 97). Yine II. Abdülhamid’in de ramazan bayramlarında eteğini öptürmek yerine, biatlarını göstermek için sıraya giren devlet erkânının başları üzerine birer işaretli mendil koyduğu görülmektedir (Ali Said 1993: 49-50). Görüleceği üzere Gök Tanrı İnancı İslâmiyet’in kabulünden sonra da Türk toplumunun düşüncelerini ve inançlarını biçimlendirmeye/etkilemeye devam etmiştir. Bu etkinin doğal bir sonucu olarak geçmişte Osmanlı reayasının günümüzde ise Türk toplumunun bir kısmı Allah’ın

gökte olduğuna inanır. Ancak İslâmiyet’e göre Allah mekândan ve zamandan münezzehdir. Ancak *Kur’ân-ı Kerîm*’deki bazı ayetlerin yanlış yorumlanması bu düşünceyi desteklemiş olabilir. Yukarıda da değinildiği üzere İslâm’a göre gerçek hükümdar Allah’tır ve göklerin ve yerin sahibi olarak (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Bakara 33, 107, 117, 284), (Âl-i İmrân 29, 83, 109, 129, 189), (Nisâ 126, 131, 132), (Mâide 17, 40, 120), (En’âm 12), (A’raf 158, 185), (Tevbe 116), (Yunus 55, 66), (Ra’d 16), 2015: 5, 16, 17, 48, 52, 59, 63, 65, 75, 97, 98, 109, 113, 127, 128, 158, 173, 204, 214, 215, 250) kullarından dilediği birisine yeryüzünü ihsan eder (*Kur’ân-ı Kerîm*, (A’raf 128), 2015: 164). Yeryüzünün insanoğlu için ayrılmış olması, Allah’ın Yaratıcı sıfatıyla gökyüzünde oturduğu/var olduğu şeklinde bir inancın ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Allah’ın gökyüzünde olduğu şeklinde yorum yapmaya neden olacak anlamlar içeren bazı ayetler (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Mülk 16-17), 2015: 562) olduğu gibi Allah’ın arşın üzerinde bulunduğu şeklinde anlaşılabilir bazı ayetlerde vardır (*Kur’ân-ı Kerîm*, (A’raf 54), (er-Râd 2), (Tâ Hâ 5), (Hadîd 4), 2015: 156, 248, 311, 537). Ayrıca *Kur’ân-ı Kerîm*’de Allah’ın *arşın sahibi* olduğu ve *orada bulunduğu* ifade edilmektedir (*Kur’ân-ı Kerîm*, (A’raf 54), (Tevbe 129), (Yunus 3), (Hûd 7), (er-Râ’d 2), (İsrâ 42), (Tâ Hâ 5), (Enbiyâ 22), (Mü’minûn 86), (Mü’minûn 116), (Furkan 59), (Neml 26), (Secde 4), (Zümer 74), (Mü’min 7, 15), (Zuhruf 82), (Hadîd 4), (Hâkka 17), (Tekvîr 20), (Bürûc 15), 2015: 156, 206, 207, 221, 248, 285, 311, 322, 346, 348, 364, 378, 414, 466, 467, 494, 537, 566, 585, 590).

Bu ayetler bağlamından kopartılarak okunursa Allah’ın gökyüzünde olduğuna dair bir anlam çıkartmak mümkündür. Ancak burada bahsi geçen arş ve gök kelimelerinin merteye anlamına gelmesi muhtemeldir. Zira Allah’ın bir mekândan münezzeh olduğunu ifade eden bazı ayetler de vardır (*Kur’ân-ı Kerîm*, (En’âm 3), (Zuhruf 84-85), 2015: 127, 494). Ayrıca Allah’ın varlığının her yeri ve her şeyi kuşattığını ifade eden bazı ayetler de mevcuttur (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Fussilet 54), 2015: 481). Allah’ın var olan ya da tasavvur edilebilecek hiçbir benzerinin olmadığına dair ayetler (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Şûrâ 11), (İhlas 1-4), 2015: 483, 604) de Allah’ın gökyüzünde olmadığını bir delili olarak kabul edilir. Bu anlamda Gök Tanrı İnancının Tanrı tasavvurunun İslâm’ın kabulünden sonrada varlığını devam ettirmişe benzemektedir. Nitekim Türk toplumu içerisinde gündelik hayatta varlığını devam ettiren şu söz bu durumun bir ispatı gibidir: “Yukarıda Allah var”

Gökyüzü ile Allah/Tanrı arasında kurulan özdeşlik dışında İslâmiyet’in bir gereği olarak *Kur’ân-ı Kerîm* de bereketin (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Kaf 9), 2015: 517) de felaketinde (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Neml 58), 2015: 381) gökten geldiğine dair bazı ayetler

vardır. Bazı ayetlerde bereketin yüce bir mertebeden geldiğine işaret edilmiştir (Kur’ân-ı Kerîm, (Şura 28), 2015: 485). Osmanlı toplumunda bereketin de felaketin de yerin ve göğün sahibinden geldiğine inanılırdı. Gökten taş da buğday da yağabilirdi. Her iki durumda da hali kabullenmek gerekirdi. Zira her iki durum da *Hikmet-i Huda’ dandır* ve kaza ve kadere imandan dolayı “başa gelen çekilir.”

İnsanların gökyüzünde kuşlar, yarasalar ve böcekler dışında bir nesne görmeye alışık olmadıkları bir dönemde gökten düşen bir nesne büyük bir merak ve dahi korku nedeni olmuştur. Zira Osmanlı reayasının en azından bir kısmı için gökyüzü Allah/Tanrı ile ilişkilendirilir. Osmanlı reayasının gökten bereketin de felaketin de gelebileceği yönünde bir kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bazen gökten düşen bir meteor büyük bir korku ve endişe kaynağı olabilirken kurak bir dönemde beklenmedik bir zamanda yağın yağmur ya da kar ilahî bir yardım olarak anlaşılmıştır. Osmanlı tarihinin farklı dönemlerine dair bazı kayıtlar bu anlayışın delili niteliğindedir. Tüm hadiselerin yegâne anlamlandırılışı Gök Tanrı İncancından kaynaklanmaz ancak bereketin ve felaketin gökten geldiğine dair incancın oluşmasında Gök Tanrı İncancının etkisi büyüktür. Budin beylerbeyisi Karakaş Mehmed Paşa’dan gelen bir arza göre; Macaristan’ın kuzeyinde Avusturya topraklarında Morava’da Şaban ayının ortalarında ortaya çıkan kara bulutlar vasıtasıyla şiddetli bir yağış başlamış, ardından şimşekler çakmış, daha sonra da yeryüzüne yıldırımlar isabet etmiştir. Bu yağışın ardından siyah meteorlar düşmeye başlamıştır. Yeryüzünde büyük delikler açan bu meteorlar ve meydana gelen hadiseler görenler ve işitenler için büyük korku kaynağı olmuştur (Katib Çelebi, 2016: 517). Aynı şekilde Sırbıye’ye şiddetli gök gürültüleri ve zelzelenin bir arada meydana gelmesi büyük bir korkuya neden olmuştur. Bu sırada gökten taş yağması insanların korkuya kapılmalarına neden olmuştur (14 R 1307/8 Aralık 1889) (BOA, Y..A.HUS, 231/32, lef 1). Süleymaniye Sancağındaki Horulmar? Köyünde beş on dakika müddetle gökten taş yağmıştır. Taşın dışında beklenmedik bir zamanda ve beklenmedik bir yere yağın kar da bazen bir felaket olarak değerlendirilmiştir (16 Haziran 1260/28 Haziran 1844) (BOA, İ..DH..87/4342, lef 2). Şama’a 26 Mart 1260/7 Nisan 1844 günü birkaç parmak toprak yağdıktan sonra iki üç gün de kar yağmıştır. Bu durum ziraat ile uğraşan ahalinin ciddi bir şekilde zarara uğramasına neden olmuştur. Zararın karşılanması için devlet merkezinden talepte bulunulmuştur. Ayrıca Samadiye? Mahallesinde bir kadın tek seferde beş çocuk dünyaya getirmiştir. Yağın çamurdan alınan numune İstanbul’a gönderilmiştir (25 Haziran 1260/7 Temmuz 1844) (BOA, A.}MKT. 12/ 33). Tüm garip hadiselerin peşi sıra gelmesi ahalide bir şaşkınlığa neden olmuştur.

Gökyüzünden yalnızca felaket gelmemektedir. Anadolu’da 1846 yılı oldukça kurak geçmektedir. Tohumluk ve ekmeçlik buğday sıkıntısı baş göstermeye başlamış, fırıncılara verilen unun miktarı azaltılmıştır. Piyasada talep ve arz dengesi bozulunca usulsüz satışlar baş göstermeye başlamıştır (23 S 1262/20 Şubat 1846) (BOA, A.}MKT.MHM. 2/5). Taşradan tohumluk hususunda devletten yardım talepleri gelmeye başlamıştır (13 M 1262/11 Ocak 1846) (BOA, A.}DVN. 13/85). Anadolu’da kıtlığın ileri bir seviyeye ulaştığı bir dönemde zahire fiyatları artmış ve bazı şahıslar normalin çok üzerinde fiyatlarla zahire satmaya başlamışlardır (29 S 1262/26 Şubat 1846) (BOA, A.}DVN.MHM, 2/45). Bazı devlet görevlileri fırın kurarak reayaya ücretsiz ekmeç dağıtmaya başlamışlardır (7 B 1262/ 31 Temmuz 1846) (BOA, A.}MKT. 44/93). Böylesi zor günlerin yaşandığı bir dönemde 23 Safer 1262/20 Şubat 1846 tarihinde Adapazarı Kazası’nın bazı köylerine yağmurla beraber buğday şeklinde bir nimet yağmıştır. İzmid Kaymakamı Mustafa Arif Efendi vasıtasıyla bir miktar numune incelenmesi için Meclis-i Vala’ya gönderilmiştir (5 Ra 1262/3 Mart 1846) (BOA, İ..DH..118/5991, lef 1, 2). Yine Bilecik Kaymakamlığına bağlı Söğüt Kazasına bağlı iki köye, Eskişehir Kazasına, İnönü Kazalarının bazı köylerine, Seyyidgazi Kazası ve Seferihisar Kazalarının köylerinin birçoğuna gökten “kudret buğdayı” yağmıştır. Ahalinin birçoğu zaten zaruret içerisinde olduğundan el değirmeninde öğütüp un haline getirip ekmeç yapmıştır. “Kudret buğdayı”ndan ve ekmeçinden bir numune devlet merkezine de gönderilmiştir. Ancak buğdayın ne suretle yağdığı ve neşvü nema bulduğu hakkında farklı rivayetler olduğundan işin esası anlaşılammıştır. Durumun anlaşılabilmesi için Seyyidgazi Kazasına adam gönderilmiştir. Görevli şahıs yaptığı incelemede kudret buğdayının gece vakti duman gibi çığden ortaya çıkmakta, toprağa yağmaktadır ve birkaç gün içerisinde toprak yüzeyinde neşvü nema bularak biriktiğini rapor etmiştir. Ahaliden ihtiyaç sahipleri çoluk çocuk dağa taşa çıkarak hep birlikte bu buğdaydan toplayarak saç üzerinde kavurup, el değirmeninde öğüttükten sonra ekmeç yapıp yemektirler. Bazıları ise 8/10 kıyyesine 1 kıyye un katılırsa ekmeçinin daha güzel olduğunu ifade etmişlerdir. Bahsi geçen belgenin yazılmasına şahitlik edenler, ellerinde el değirmeni olmadığı için havanda döğölüp hamurundan iki ekmeç pişirilerek hazır bulunanlarca yenmiştir. Bu “görülmemiş şey” karşısında ahali bu durumun Allah’ın bir ihsanı olarak yorumlandığını ifade etmişlerdir. “Kudret buğdayından” bir çuvala konulmuş yapılan ekmeçlerle birlikte devlet merkezine gönderilmiştir. Belgenin altında 12 kişi bu duruma şehadet ettiklerinin bir ifadesi olarak mühürlerini basmışlardır (13 M 1262/11 Ocak 1846) (BOA, İ..DH, 116/5860, lef 1).

Bu hadiselerde gökten yağan hububat benzeri nesne Yahudilerin Mısır’dan çıkışlarında Allah tarafından gönderilen “man” ile özdeşleştirilerek “kudret buğdayı” olarak adlandırılmıştır. Zira gerek Tanah’ta gerekse Kur’ân-ı Kerim’de yapılan *man* tanımı ile bahsi geçen hadiselerde gökten yağan nesne arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır: “Man kişniş tohumuna benzerdi, görünüşü de reçine gibiydi. Halk çıkıp onu toplar, değirmende öğütür ya da havanda döverdi. Çömlekte haşlayıp pide yaparlardı. Tadı zeytinyağında pişirilmiş yiyeceklere benzerdi. Gece ordugâha çiy düşerken, man da birlikte düşerdi.” (Eski Ahit, Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma, (Çölde Sayım 11/7), 2014: 149). “Akşam bıldırcınlar geldi, ordugâhı sardı. Sabah ordugâhın çevresini çiy kaplamıştı. Çiy eriyince, toprakta, çölün yüzeyinde kırağıya benzer ince pulcuklar göründü. Bunu görünce İsraililer birbirlerine, “Bu da ne?” diye sordular. Çünkü ne olduğunu anlamamışlardı. Musa, “RAB’bin size yemek için verdiği ekmektir bu” dedi. “RAB’bin buyruğu şudur: Herkes yiyeceği kadar toplasın. Çadırınızdaki her kişi için birer omer [yaklaşık 2,2 lt] alın” (Eski Ahit, Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma, (Mısırdan Çıkış 11/7), 2014: 72-73). “Ve sizi bulutlarla gölgelendirdik, size kudret helvası ve bıldırcın gönderdik ve ‘Verdiğimiz güzel nimetlerden yeyiniz’ (dedik). ...” (Kur’ân-ı Kerim, (Bakara 57), 2015: 57). Günümüzde kudret helvası olarak bilinen bu nimetin farklı türlerinin olduğu ve muhtelif tabiat hadiselerinden sonra ortaya çıktığı bilinmektedir (Işın, 2014: 151-165)

Meteor, taş, toprak, kar ya da hububat benzeri şeyler dışında bazen gökyüzünde görünen bir kuyruklu yıldız da reaya tarafından kıyametin habercisi olarak kabul edilmiştir. Hicri bin yıl dönümünde/milenyumda görünen bir kuyruklu yıldız Osmanlı topraklarında kıyamet alameti olarak kabul edilmiş ve çok büyük bir korkuya neden olmuştur (Fleischer, 1996: 113-147). III. Selim zamanında 22 Receb 1222/25 Eylül 1807 tarihinde İstanbul semalarında görünen bir kuyruklu yıldız kuzey batı tarafında (garb-ı şimali semtinde) ortaya çıktı. Kuyruğu doğuya doğru uzanan kuyruklu yıldız, üç ay kadar görüldükten sonra ortadan kaybolmuştur (Ahmed Cevdet Paşa, VIII, 1309: 210-211). Osmanlı Devletinin son zamanlarına doğru ortaya çıkan bir kuyruklu yıldız yeniden eski bir korkunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. İstanbul’da 1 Teşrin-i Sani 1315/13 Kasım 1899 tarihinde dünyaya çarpacak bir kuyruklu yıldız nedeniyle kıyametin kopacağı yönünde bir söylenti yayılınca Mardin Meşayihî’nden Abdurrahman Efendi tarafından ayetlere, hadislere dayanarak bu söylentinin Ermeniler tarafından çıkartılan, aslı olmadığına dair bir fetva verilmiş ve ahalinin korkusu giderilebilmiştir (8 B 1317/ 12 Kasım 1899) (BOA, Y..PRK.UM 48/87). Osmanlı reayasının kuyruklu yıldız karşısında geliştirdiği korku neticede edebi metinlere

(Gürpınar: 2018) ve sinema filmlerine de ilham kaynağı olmuştur. Tüm bu hadiseler bize Gök Tanrı İnancının Osmanlı reayasının bir kesiminin Allah/Tanrı tasavvurunun oluşmasında etkili olduğunu gösterir. Ayrıca bu tasavvur çerçevesinde bereketin de felaketin de Allaktan/Tanrıdan olduğuna ve gökten geldiğine dair bir düşünce geliştirmiş görülmektedir. Bihke’ye düşen balon hadisesinde de reayanın bir kesimi, balonu, gökte olan Tanrı’nın/Allah’ın tüm yaratılmışların sonunu getirecek kıyametin habercisi olarak gönderdiğine inanmış görünmektedir. Zira hayatın rutin akışından farklı olan bu hadisenin anlamlandırılabilmesi geçmiş bilgiler ve tecrübeler yeterli olmamış, Tanrı’nın/Allah’ın makamı olarak kabul edilen gökyüzü söz konusu açıklamanın kaynağını teşkil etmiştir.

Sonuç

İslâmiyet’e göre evren ve insan arasında analogik bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Evren Allah’ın en büyük eseri olarak kabul edilirken, insan evrenin mikro ölçekteki hali gibidir. Bu kabulden hareketle kıyamette ikiye ayrılmıştır. Tüm evreni yok edecek hadise *büyük kıyamet (kıyamet-i kübra)* olarak anılırken, bir insanın ölümü de *küçük kıyamet (kıyamet-i suğra)* olarak kabul edilir. *Kıyamet ne zaman kopacak?* Sorusuna halen cevap verebilecek durumda olmasak da her insanın ölümünün kendi kıyamet olacağından, gökten düşen bir balondan dolayı kıyamet korkusuna düşen Bihkeler için kıyamet kopmuş demektir.

Bihke ahalsinin bu hadise karşısında vermiş olduğu tepki analiz edildiğinde şöyle bir sonuç ortaya çıkar: İslâm öncesi inançlar İslâmiyet’in kabulünden sonra da toplum içerisinde yaşamaya devam etmektedir. Hatta dinî hayata dair kabulleri ve inanışlara etki etmeye devam etmektedir. Zira insanoğlunun benliği, hafızası, kültürü, medeniyeti yalnızca yaşadığı zamanda biçimlenmiş değildir. Bir milletin genelini özelliklerini içerisinde barındıran kolektif bellek kökeni kadim zamanlara dayanan geleneklerin ve inançların birleşiminden oluşur.

Geçmiş, hâlden önce meydana gelmiş hadiselerin bulunduğu ve artık hatıralardan öte anlamı olmayan bir zaman dilimi değildir. Geçmiş hâli ve istikbâli biçimlendirmeye/ etkilemeye devam eder. Bu anlamda William Faulkner’ın da ifade ettiği üzere: “Geçmiş asla ölmüş değildir. Geçmiş geçmiş bile değildir.”

Kaynakça

I-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

Hattı Hümayun Tasnifi (BOA. HAT)

İrade Dahiliye (BOA, İ..DH)

Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (BOA, A.}MKT.)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (BOA, A.}MKT. MHM)

Sadaret Divan Kalemî Evrakı (BOA, A.}DVN)

Yıldız Tasnifi Hususi Maruzat (BOA. Y.A.HUS)

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umumi (BOA, Y..PRK.UM.)

II-Kitaplar-Makaleler

İŞİN, Priscilla Mary (2014). *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, İstanbul, Kitap Yayınevi.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (2005). “Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış”, *Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi (IRCICA) Yayınları: 497-596.

Ahmed Cevdet Paşa (1309). *Tarîh-i Cevdet* [Tertîb-i Cedîd], VII, Dersaadet [İstanbul].

Ali Said (1993). *Saray Hatıraları: Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, İstanbul.

BATUK, Cengiz (2003). *Tarihin Sonunu Beklemek, Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*, İstanbul, İz Yayıncılık,

BLOCH, Marc (2013). *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İletişim Yayınları.

Câbî Ömer Efendi (2003). *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni), Tahlil ve Tenkitli Metin*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ebu'l-Hasan El Mâverdî (2004). *Nasihâtu'l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*, çev. Mustafa Sarıbyık, Ark Kitapları.

ELİADE, Mircea (1983). “Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar”, çev. Harun Güngör, Kayseri, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1, : 283-288.

Eski Ahit, Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil) Yeni Çeviri (2014). İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları.

FLEİSCHER, Cornell H. (1996). *Tarihçi Mustafa Ali-Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati (1541-1600)*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2018). *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*, Ankara, Akçağ Yayınları.

İbn Zafer (2009). *Sülvânü'l-Muta fi'Udvâni'l-Etba (Uyrukların Düşmanlığı Hakkında Yöneticiye Öğütler)*, haz. Joseph A. Kechichian-R.Hrair Dekmejian, çev. Barış Doğru, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınları.

Johannes Schiltberger (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul, İletişim Yayınları.

Katib Çelebi (2016). *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, çev. Zeynep Aybican, İstanbul, Çamlıca Basım Yayın.

Kemal Paşa-zâde (1996). *Tevarîh-i Âl-i Osman, X. Defter*, haz. Şefaettin Severcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksayî (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KRACAUER, Siegfried (2014). *Tarih, Sondan Bir Önceki Şeyler*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli (2015). haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

LUSCHAN, Felix Von, (1890). *Die Tachtadschy Und Andre Überreste Der alten Bevölkerung Lykiens*.

Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî (2009). *Nesâyihü'l-Mülûk İnceleme-Metin-Dizin*, haz. Turgut Tok, İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları.

Orhun Abideleri (2004). haz. Muharrem Ergin, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

SLADE, Sir Adolphus (1854). *Records of Travels in Turkey, Greece, And of a Cruise in The Black Sea with The Capitan Pacha*, London.

ŞAKUL, Kahraman (2005). “Osmanlı’da Balonlar ve Balonculuk, Gökten Çadır Düştü”, Gökten Çadır Düştü), İstanbul, *Toplumsal Tarih*, 117: 30-33.

Şeyhoğlu Mustafa (2013). *Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l- Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, haz. Kemal Yavuz, İstanbul, Büyüyenay Yayınları.

Tabib İbn-i Şerif, *Yâdigâr, 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn- i Şerif* (2017). haz. Orhan Sakin, M. Yahya Okutan, Doğan Koçer, Mecit Yıldız, İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları-Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.

Tursun Bey (1977). *Târîh-i Ebü’l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.